

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

İRADƏ MƏZAHİM QIZI KƏRİMOVA

GÖYÇAY RAYONU TOPONİMLƏRİNİN
LİŊVİSTİK TƏHLİLİ

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K I – 2 0 1 3

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Onomastika şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Afəd Məhəmməd oğlu Qurbanov
*AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor*

Qara İbrahim oğlu Məşədiyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər:

Sevil Hacı qızı Mehdiyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Reyhan Yusif qızı Həbibli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Müdafiə 26 11 2013-cü il tarixdə saat _____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « _____ » _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dilinin onomoloji leksikasının tədqiqi sahəsində son illər mühüm işlər görülmüşdür: A.A.Axundov, A.M.Qurbanov, T.M.Əhmədov, Q.Qeybullayev, V.V.Əliyev, N.M.Xudiyev, Q.İ.Məşədiyev, R.H.Eyvazova, R.Z.Əliyeva və başqa alimlər, bu mövzuda sanballı tədqiqat əsərləri yazmışlar¹.

Azərbaycan onomastikasının öyrənilməsi istiqamətində görülən işlər sırasında respublikamızın bütün bölgələrinin toponimlərinin tədqiqata cəlb edilməsi xüsusi yer tutur. Göyçay rayon toponimlərinin öyrənilməsi də bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu rayonun xüsusi adlar sistemi Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini, mənəvi dünyasını, ənənələrini əks etdirən nümunələrlə zəngindir. Rayon ərazisindəki toponimlər indiyədək sistemli və geniş şəkildə tədqiqat obyektı olmamışdır ki, bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Belə bir tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Göyçay rayon toponimlərinin bir sistem şəklində tarixi-lingvistik aspektdə araşdırılması, Azərbaycan onomastik sistemində onların yerinin müəyyənləşdirilməsidir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- Göyçay rayon toponimlərini toplamaq və təsnifatını vermək;
- Göyçay rayon toponimləri əsasında ərazi toponimlərinin makro və mikrosistem bölgüsünü müəyyənləşdirmək;
- ayrı-ayrı toponimləri etimoloji cəhətdən təhlil etmək;
- Göyçay rayonundakı areal toponimlərin fonetik, semantik və qrammatik dəyişikliklərə uğramasının lingvistik izahını vermək;
- Göyçay rayonu ərazisində qeydə alınmış toponimlərin struktur-qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu araşdırmanın köməyi ilə Göyçay rayon onomastik vahidlərinin Azərbaycan onomastik sistemində özünəməxsus mövqeyi, rolu, statusu müəyyənləşdirilmişdir. Leksik-semantik təsnifat

¹ Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 136 s.; Qurbanov A.M. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. I c., (2 cildə), Bakı: Nurlan, 2004, 340 s.; Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: BDU nəşri, 1991, 318 s.; Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı: Elm, 1994, 101 s.; Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı: ADPU, 1998, 278 s.; Xudiyev N.M. Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Azərneşr, 2005, 158 s.; Məşədiyev Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990, 148 s.; Eyvazova R.H. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: Elm, 1995, 243 s.; Əliyeva R.Z. Azərbaycan toponimləri (XVIII-XIX əsrlər rus və Avropa səyahələrinin əsərlərində qeydə alınmış Azərbaycan toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili). Bakı: Qanun, 2002, 136 s.

əsasında Göyçay rayon toponimlərinin növləri açıqlanmış, onların tarixi-lingvistik təhlili aparılmışdır. Bundan başqa, ilk dəfə olaraq Göyçay rayonunun areal toponimləri müəyyən edilmişdir. Tədqiqat işində Göyçay rayonu areal toponimlərinin türk dillərindəki fərqli variantları, izahı verilmiş, həmçinin Göyçay rayonu toponimlərinin Azərbaycan onomoloji leksikasındakı yeri aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Göyçay rayonu toponimlərinin hərtərəfli tədqiqinin böyük nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır. Bu tədqiqat işi tarixi və təsviri onomastika sahəsində aparılacaq araşdırmalara, Azərbaycan dilinin onomastik sisteminin dövrlər üzrə öyrənilməsi məsələlərinə müəyyən fayda verə bilər. Müxtəlif lüğətlərin, məlumat kitablarının hazırlanması zamanı, həmçinin tədris prosesində bu faktlardan lazımınca istifadə etmək mümkündür. Mövcud tədqiqat işi xüsusi ad sferasında dövlət siyasətini həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, həm də ümumilikdə vətəndaşlar üçün faydalı bir vəsait ola bilər.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı Göyçay rayonunda qeydə alınmış toponimik vahidlərdir.

Tədqiqatın predmeti. Göyçay rayonunun makro və mikrotoponimlər sisteminə daxil olan xüsusi adların lingvistik təhlilidir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- rayon ərazisindəki yer adlarının əksəriyyətinin türk mənşəli olması;
- etnotoponimlər, antropotoponimlər, hidrotoponimlər, fitotoponimlər və zootoponimlər rayonun toponimik sisteminin əsas hissəsini təşkil etməsi;
- Göyçay rayonu ərazisindəki bir sıra toponimlərin mənbələrdə fərqli variantlarda qeydə alınması;
- makro və mikrotoponimlərə xas əksər coğrafi nomenlərə Göyçay rayonundakı toponimlərin tərkibində də təsadüf edilməsi;
- rayon ərazisindəki yer adlarının, əsasən leksik, morfoloji və sintaktik üsullarla yaranması.

Tədqiqatın mənbə və metodları. Tədqiqat işində mənbə kimi qədim abidələrdən, yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələrindən, aşiq ədəbiyyatından, elmi ədəbiyyatdan, qədim və müasir xəritələrdən, dialekt və şivələrdən, qohum və qohum olmayan dillərdən, tarixi sənədlərdən, arxiv materiallarından, dövrü mətbuatdan və s. istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində informatorlardan toplanmış məlumatlara da geniş yer verilmişdir.

Dissertasiyada təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat prosesində etimoloji, genetik, kartoqrafik və tipoloji təhlil üsulları da tətbiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın aprobeiasyası. Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Onomastika şöbəsində yerinə yetirilmiş, dissertasiyanın əsas tezis və müddəaları müxtəlif elmi konfranslarda məruzə edilmişdir. Mövzu ilə bağlı 14 elmi məqalə və tezis çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” adlanan hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, obyektə və predmeti, əsas müddəaları, mənbə və metodları, aprobeiasyası, quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**Göyçay rayonunun makro və mikrotoponimlər sistemi**” adlanan birinci fəslə dörd bölmədən ibarətdir. Fəslin 1-ci bölməsində Göyçay rayonunun tarixi coğrafiyası haqqında qısa məlumat verilir.

İndiki Göyçay şəhərinin yerində keçmişdə Potu kəndinə məxsus bağlar olmuşdur. XIII əsrin ikinci yarısında indiki Göyçay şəhərinin yerləşdiyi ərazinin meşəlik olması və bu yerin Ərvan adlandırılması məlumdur. Keçmişdə Aran rayonlarına yol buradan keçdiyinə görə Potu bağları ərazisində karvansara salınmış və məl bazarı olmuşdur. Bazara mallar Potu kəndindən gətirildiyindən ona Potubazar deyilmişdir. Bazar dağıldıqdan sonra onun adı bir müddət də qalmış, sonralar isə bu ad istifadədən çıxmışdır. Bir cəhəti də qeyd edək ki, Azərbaycan dilində Potu sözünün şəxs adı kimi işləndiyi məlumdur. Azərbaycanın Saatlı rayonunda Potubəyli yaşayış məntəqəsi vardır. Kənd XIX əsrin birinci yarısında Mollaavazlı kəndindən köçüb gəlmiş Potu bəyə məxsus ailələrin məskunlaşması nəticəsində salınmışdır. Toponim “potubəyililər” mənəsindədir. Göründüyü kimi, Potu şəxs adı kimi işlənmişdir. “İri, yekə” anlamlı metaforik Potu antroponimi əsasında formalaşmış Potu toponimi antropotonimdir.

İndiki Göyçay ərazisində sonralar poçt məntəqəsi yaradılmışdır. 1851-ci ildə məntəqə ətrafında cəmi 5 evin olduğu bildirilir. Dissertasiyada

rayon əhalisinin, əsasən, XV əsrdə Türkiyədən köçmüş Qaraman bəylərbəyliyiinin əhalisi hesabına, XVI və XVIII əsrlərdə Osmanlı imperiyasının Səfəvi dövlətinə qarşı apardığı müharibələr nəticəsində Qarabağdan və Qazaxdan XIX əsrin 50-ci illərində Şamaxıda baş vermiş zəlzələ nəticəsində Şamaxı qəzasından Göyçaya köçən ailələrin hesabına artdığı faktlarla əsaslandırılır. Belə ki, 1867-ci ilin dekabrında Bakı quberniyasının tərkibində Göyçay qəzası yaradılmışdır. Elə həmin ildə də indiki Göyçay şəhəri ərazisində poçt məntəqəsi yanında qəza inzibati mərkəzi və məhkəmə idarəsi təsis edilmişdir. 1872-76-cı illərdə Göyçay çayının sahilində 15 desyatinlik yerdə planlı şəkildə şəhərsalma işləri aparılmışdır. 1916-cı ildən Göyçay yaşayış məntəqəsinə şəhər statusu verilmiş, Göyçay şəhərinin və rayonun inkişafı da bu vaxtdan başlanmışdır¹.

Göyçay müasir rayonlardan olsa da, bu yerin qədim insan məskəni olması heç bir şübhə doğurmur. Rayon ərazisində Erkən Tunc, Orta Tunc və Son Tunc dövrlərinə aid bir sıra tarixi-arxeoloji abidələr tapılmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Göyçay rayonu ərazisində Atabəylər (XII-XIII əsrlər), Hülakilər (XIII-XIV əsrlər) və sonrakı dövrlərdə kəsilmiş pullar aşkar olunmuşdur.

Orta Tunc dövrü (e.ə. III minilliyin axırı-II minilliyin ortaları) tarixin erkən çağlarında mövcud olmuş ümumiliyin aradan qalxması, lokal mədəniyyətlərin yaranması və inkişafı ilə səciyyələnir. Göyçayda Orta Tunc dövrünə aid küp qəbirlər rayonun Ərəbcəbirli və İncə kəndləri ərazisindədir.

Ərəbcəbirli və İncə kəndləri ərazisindəki arxeoloji qazıntıların nəticələri Son Tunc dövrünə aid mədəniyyətdən də xəbər verir.

Maddi mədəniyyət qalıqları 1973-cü ildə rayonun İkinci Ərəbcəbirli kəndi ərazisində yerləşən qəbiristanlıq sahəsindən tapılmışdır. Rayonda ikinci arxeoloji tapıntı 1976-cı ildə Aşağı Qaraməryəm kəndi yaxınlığında aşkara çıxarılmışdır.

Göyçay qəzasının tərkibində 56 kənd icması vardı. Bəzi kənd icmasına bir, digərlərinə iki və daha artıq kənd daxil olmuşdur. Göyçay qəzası, təbii ki, yalnız indiki Göyçay rayonunu əhatə etməmişdir. Qəza hazırkı Zərdab, Ucar, Ağdaş, Kürdəmir rayonlarının bəzi yaşayış məntəqələrini də əhatə etmişdir. Dissertasiya Göyçay rayonunun ərazisindəki toponimlərə həsr olunduğundan, Göyçay qəzasının indiki

¹ Кавказский календарь на 1917. Тифлис: Типографии канцелярии его императорского Величества Кавказа, 1916, стр. 2-5.

Göyçay rayonundakı kəndlərin adları ilə yanaşı, qəzaya daxil olan digər toponimlərin də siyahısını verməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Kəndlər: Əlicanlı, İlxıçı Əlicanlı, Qaravəlli Ağa Məhəmməd, Alrı, Bağırbəyli, Bərgüşatlar, Baqman, Binaslı, Boyat Məlik Ümid, Cırqurd, Hacı Ağabəyli, Yeniərx, Ucar, Gəraybəyli, Zərdab, Zərdab Qəndəbil, İlxıçı, Naxırçı, Qəlanlar//Kəlanlar, Qazyan, Hacı Əlikənd, Qarabörk, Qaracallı, Pirkənd, Qoyunlu Şıxlı, Qulabənd, Küçəqədi, Lək, Lələ Əhmədli, Qaravəlli Xanlıq, Küramiç, Müskürlü Kirlı, Müskürlü Molla Qədim, Müsüslü, Yeni Şilyan, Əhmədli, Kürd, Qarabağlar, Potu, Rəstəcə, Ulaşlı Şıxlı (Umudlu Şıxlı), Qaravəlli Tantux, Çallı, Danabasan, Türkcəcə, Çiqni, Yuxarı Şilyan, Aşağı Şilyan. Qeyd edilən yaşayış məntəqələrinin bir qisminin hazırda başqa rayonların tərkibində olduğu məlumdur. Bu, sonradan rayonlar arasında inzibati-ərazi bölgüsünün aparılması ilə bağlıdır.

Göyçay rayonu şimal-şərqdən İsmayılı, şimal-qərbdən Qəbələ, cənub-şərqdən Kürdəmir, cənubdan Ucar və qərbdən Ağdaş rayonları ilə həmsərhəddir. Bəzi kəndlər isə indiki Göyçay rayonu ərazisində olmuş, hazırda ya adları dəyişdirilmiş, ya da ləğv edilmişdir. Ümumiyyətlə, müəyyən rayona aid toponimlərin öyrənilməsi prosesində həmsərhəd rayonların toponimlərinin nəzərə alınması, müqayisəli tədqiqatın aparılması vacibdir. Ona görə də Göyçay qəzasının kəndləri siyahısındakı toponimlərin bəzilərinə tədqiqat gedişində müraciət edilir.

Fəslin 2-ci bölməsi Göyçay rayonunun makrotoponimlərinə həsr edilmişdir. Rayon ərazisində hazırda 55 oykonim vardır. Onlardan bir sıra xüsusiyyətlərinə görə ən böyüyü rayon mərkəzi olan Göyçay şəhəridir.

“Göyçay” oykonimi ərazidən axan Göyçay çayının adından götürülmüşdür. Göyçay oykonimi *göy+çay* komponentlərindən ibarətdir. “Göy” sözü tarixi sənədlərdə, eləcə də Kül Tigin abidəsində VII-XIII əsrlərdə “səma”, həm də “tanrı” anlamında işlənmişdir. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında isə (XI əsr) “göy” sözü “səma” anlamındadır. A.N.Kononov “göy” sözünün mənasını izah edərkən *kok/qok* sözlərinin müasir türk dillərində “göy”, “göyərçin”, “mavi”, “tünd göy”, “açıq göy”, “yaşıl”, “boz”, “ağarmış göy”, “səma”, “cavan ot”, “göyərti” və s. mənələrdə işləndiyini qeyd etmişdir¹. “Göy” sözü coğrafi adların birinci komponenti kimi hidronim və oronimlərin tərkibində iştirak edir. Türk toponimikasında *Kok* say (Qırğızıstan), *Koksu* (Türkiyə), *Kueksu* (Adıq-Çərkəz) adlı hidronimlər mövcuddur. Türk düşüncəsində “gög” rəngində bütün gözəlliklər toplanmışdı. Əski türkcədə “gög” anlamına uyğun gələn

¹ Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник, 1975, Москва: Наука, 1978, стр. 178.

ana söz “Tanrı (Tenqri)” idi. Odur ki, gögə hər rəngi ilə birlikdə “Göy tanrı” deyirdilər. Azərbaycan dilçilərindən R.H.Eyvazova Göyçay hidronimini tayfa adı ilə bağlamışdır. Müəllif “kök/kuk/köy” sözünü kökər tayfa adı ilə bağlamış, kökərlərin sakların ən böyük boyu olduğunu bildirmişdir¹.

F.Xalıqov “göy” sözünün *köke* formasında monqol dilində də işləndiyini göstərmiş və “göy” sözünün onomastik vahidlərin tərkibində rəng çalarından daha çox “böyüklük”, “genişlik”, “bolluq” mənası bildirdiyini əsaslandırmışdır².

Qeyd edək ki, “göy” sözü rəng mənasını bildirməklə yanaşı, hazırda türk dilində “köy” formasında “kənd” anlamında da işlənir. Fikrimizcə, Göyçay hidrotoponiminin birinci komponenti olan “göy” sözü burada adını daşdığı hidronimin “duruluğunu”, “şəffaflığını” ifadə edir.

Rayonun kəndləri aşağıdakılardan ibarətdir: Alpout, Alıkənd, Alxasava, Aşağı Qarameryəm, Bəydövül, Bıdır, Birinci Ərəbcəbirli, Cəyirli, Cırqurd, Çaxırlı, Çayarxı, Çərəcə, Çərəkə, Dövranlı, Ərəbcəbirli, Ərəbşahverdi, Hacıağabəyli, Hacılıkənd, Hüngütlü, Xəlil, İncə, Kürd, Kürdəmiş, Kürdəşaban, Qarabağlar, Qarabaqqal, Qaraman, Qarameryəm, Qaraxıdır, Qarayazı, Qəbələ Müskürlü, Qızıltağac, Qubadlı Şıxlı, Ləkçılpaq, Mallı-Şıxlı, Məliklənd, Mırtı, Mirzəhüseynli, Mollahacı, Müskürlü, Potu, Şahsoltanlı, Şəhadət, Şəkər, Şəkili, Şıxbəy, Şıxəmir, Türkmən, Ulaşlı Şıxlı, Veysəlli, Yalman, Yekəxana, Yeniərx, Yenikənd.

Siyahıda göstərilən yaşayış məskənlərinin əksəriyyətinin adları türk mənşəlidir və onların da bəziləri etnonim əsaslıdır. Bu da onu göstərir ki, Göyçay rayonu ərazisində türk mənşəli tayfalar qədim zamanlardan yaşamışlar.

Rayon makrotoponimlərinin müəyyən bir qismini makrooronimlər təşkil edir. Araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycandilli oronimlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə və qədim türk dillərinə mənsub sözlər əsasında yaranmaqla oronimik sistemin 99 faizini təşkil edir. Azərbaycandilli (türkdilli) oronimlərin respublikanın oronimiyasında əksəriyyət təşkil etməsi iki amillə izah olunur: 1) Azərbaycanlıların şimalda ulu əcdadları hesab edilən alban etnosunun türk mənşəli olması və müxtəlif türkdilli tayfaların erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda məskunlaşması; 2) Etnik qrupların yaşadığı ərazilərdə oronimlərin yaranmasında sosial-coğrafi, iqtisadi faktorların təsiri. Başqa sözlə, köçəri maldarlıqla məşğul

¹ Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: Elm, 1995, s. 200-201.

² Xalıqov F. Folklor onomastikası. Bakı: Elm, 1998, s. 73-74.

olan ellər mal-qaranı yayda yaylaqlarda saxladıqlarına görə dağlıq ərazilərin relyef formalarının istifadəsinə uyğun olaraq onlara müxtəlif adlar vermiş və həmin adlar nəsildən-nəslə keçmişdir. Azərbaycan oronimlərinin bir qismi hələ qədimdən yaylaqlarda maldarlıqla məşğul olmuş tayfaların adlarını əks etdirir.

Göyçay rayonu ərazisindəki oronimlərin formalaşmasında da sosial-coğrafi amillərin rolu çox böyükdür. Göyçay rayonu ərazisində mövcud olan oronimlərdə də bu amillərin təsirini görürük: *Beşqardaş dağı, Bozdağ, Çayarıxı dağı, Çörmə dağı, Ərəbcəbirli dağı, Gəlinqaya (dağ), Gözəlcə dağı, Qaraquş dağı, Qarğılı//Qarqılı dağ, Qaratikanlı dağ, Qar daşlar dağı, Mirzəhüseynli dağı, Mirzəməhdili dağı, Pələngtullanan dağ, Şahsoltanlı dağı, Şıx dağı, Təpə dağ, Topatılan dağ, Törə//Torə dağı, Yanardağ, Yekəxana dağı* və s.

Göyçay rayonu ərazisində bir qrup oroqrafik obyektlər vardır ki, onlar bu və ya digər əşyaya bənzərliklərinə, formasına, relyef quruluşunun zahiri görünüşünə, heyvan və quşlara, müxtəlif bədən üzvlərinə oxşarlıqlarına görə adlandırılmışdır. Rayon ərazisindəki oronimlərin bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) bu və ya digər əşyaya bənzərliklərinə görə adlandırılanlar: *Novlu dərə, Kəmərqaya, Keçi qayası, Köndələn dağ* və s.; b) insan və heyvan bədən üzvlərinə bənzərliyinə görə verilən adlar: bir sıra metaforik oronimlər coğrafi obyektlərin xarici görünüş baxımından insan və heyvan bədən üzvlərinə oxşaması ilə əlaqədar yaranmışdır. Həmin qrupa daxil olan coğrafi adların tərkibində ağız, ayaq, baş, bel, burun, boğaz, boyun, barmaq, qaş, döş, qol və başqa bədən üzvlərinin adları iştirak edir. Belə coğrafi adlara ölkəmizin, demək olar ki, bütün ərazilərində, o cümlədən Göyçay rayonunda da rast gəlmək olur. Məsələn: *Yastıboyun (Beşqardaş) dağı, Qurdağzı dağı* və s.

Rayon ərazisində tayfa adlarını əks etdirən oronimlər də mövcuddur. Məsələn: *Alpout qobusu, Arvan dərəsi, Arvan dağı, Qarabağlar ərazisi, Türk dağı, Ləzgi dağı, Kürd yeri* və s.

Rayonun makrotoponimlər sistemində makrohidronimlər də müəyyən mövqeyə malikdir: *Göyçay (çay), Arvan (çay), Yuxarı Şirvan kanalı*.

I fəslin 3-cü bölməsi Göyçay rayonunun mikrotoponimlərinə həsr edilmişdir. Rayon ərazisində qeydə alınmış mikrotoponimlərin əksəriyyətinin *təpə, aşırım, yal, dərə, düz, çökək, keçid, qaya, qobu, tirə, tala, binə, pəyə, qışlaq, sahə, yer, biçənək, qoruq, küçə, məhəllə, bulaq, çeşmə, arx* və s. kimi coğrafi nomenlərin iştirakı ilə yarandığını görürük.

Bu da ərazisinin təbii-relyef xüsusiyyətlərindən, təsərrüfat həyatından irəli gəlir. Göyçayın mikrotoponim sistemində tədqiqat zamanı rayon ərazisində qeydə alınmış ümumilikdə 51 küçə və 184 məhəllənin adları da daxildir. Şəhərdəki əsas məhəllə adları bunlardır: *Türkmanlar (məhəlləsi)*, *Qurdlar (məhəlləsi)*, *Yeravanlılar (məhəlləsi)*, *Salyanstroy (məhəlləsi)*, *Cühüdlər (məhəlləsi)*, *Əlbəttilər (məhəlləsi)*, *Dəyirman başı (məhəlləsi)*, *Qastronomun tini (məhəlləsi)*.

Rayon ərazisindəki toponimlərin müəyyən bir qismini xatirə (memuar) xarakterli adlar təşkil edir. Onların səciyyəvi cəhəti tarixi şəxsiyyətlərin, dövlət xadimlərinin, görkəmli yazıçı, şair və ictimai-siyasi xadimlərin adının əbədiləşdirilməsi məqsədilə bu adların müxtəlif coğrafi obyektlərə qoyulmasıdır. Göyçay ərazisində memuar-xatirə toponimləri daha çox rayonun mikrotoponim sistemində, konkret desək, küçə adlarında özünü göstərir.

Memuar-xatirə adları Göyçay şəhərinin küçə adlarında daha çox yayılmışdır. Şəhər küçələrinin əksəriyyəti Azərbaycanın və türk dünyasının görkəmli dövlət xadimlərinin, şair və yazıçıların adları ilə adlandırılmışdır. Məsələn: *Heydər Əliyev küçəsi*, *Atatürk küçəsi*, *Nizami küçəsi*, *Nəsimi küçəsi*, *Rəsul Rza küçəsi*, *Əli Kərim küçəsi* və s.

Memuar-xatirə toponimlərinə mikrosistemin xiyaban, park və bağ adlarında da rast gəlinir. Məsələn: *Heydər Əliyev xiyabanı*, *Əli Kərim parkı*, *Sabir bağı* və s.

I fəslin 4-cü bölməsində Göyçay rayonundakı toponimlər müxtəlif bölmələr üzrə təsnif edilir:

Antropotoponimlər: *Alıxənd*, *Alxasava*, *Qaraxıdır*, *Şahsoltanlı*, *Mirzəhüseynli*, *Məlikxənd*, *Hacalixənd*, *Şıxəmir*, *Kürdşaban*, *Qafarlı qobusu*, *Hacırza düzü*, *Əhməd qoruğu*, *Qara Həsənli qoruğu*, *Abdulla dərəsi*, *Allahyar dərəsi*, *Səfi dərəsi*, *Surxay qalası*, *Üzeyir dərəsi*, *Xanməmmədli məhəlləsi*, *İsalı məhəlləsi*, *Ömərbəylilər məhəlləsi* və s.

Zootoponimlər: *Ayı mağarası*, *Atbeli dağı*, *Pələngtullanan dağ*, *Dəvəbatan dərə*, *İnəkuçan qaya*, *İlanlı çökək*, *Dovşan yuvası*, *Quzğun qayası*, *Qaraquş dağı*, *Qartal dağı*, *Qaranquş dağı* və s.

Fitotoponimlər: *Almalı dərə*, *Almalı piri*, *Buğda dərəsi*, *Çayırliq*, *Çinar piri*, *Göyəmli çökəyi*, *Güllü dahnə*, *Güllü dərə*, *İnnabliq*, *İncilli dərə*, *Qamışdərə*, *Qarağac piri*, *Qarağac meşəsi*, *Qaratikanlı dağ*, *Moruqlu dərə*, *Narlıq*, *Narlı dərə*, *Şatut qabağı*, *Yulğunluq*, *Zoğallı dərə* və s.

Hidrotoponimlər. Göyçay rayonu ərazisində “su” mənası bildirən terminlərin köməyi ilə yaranmış kənd adlarına, hidrotoponimlərə də təsadüf olunur. Məsələn: *Göyçay*, *Yeniərx*, *Çayarxı* və s.

Dissertasiyanın II fəslı “**Göyçay rayon toponimlərinin leksik-semantik təhlili**” adlanır. Fəslin 1-ci bölməsi Göyçay rayonundakı etnotoponimlərin tarixi-etimoloji təhlilinə həsr edilmişdir.

Azərbaycanda yaşamış tayfa və qəbilələrin adları ilə yaranmış onomastik vahidlər Göyçay rayonu ərazisində geniş müşahidə olunur. Müxtəlif yazılı və şifahi mənbələrdən, qədim tarixi sənədlərdən məlum olur ki, Göyçay rayonu ərazisində tarixin müxtəlif dövrlərində tayfa və qəbilə adları ilə bağlı oykonimlər yaranmış və bu oykonimlərdə qədim türk tayfalarının adları qorunub saxlanmışdır. Göyçay rayonunun ərazisi qədim dövrlərdən strateji əhəmiyyətə malik olmuşdur. Buradan karvan yolu keçmiş, məşhur İpək Yolunun duracaq məntəqələri Göyçaya da düşmüşdür. Bu ərazidə çoxsaylı müharibələrin baş verməsi Göyçayın etnotoponim mənzərəsinin mürəkkəbliyini, rəngarəngliyini artırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Göyçay etnotoponimləri Azərbaycanın ümumi etnotoponimlər sistemində xüsusi yer tutur.

Rayon etnotoponimlərinin Azərbaycan etnotoponimləri sistemindəki vahidlərlə müqayisəsi göstərir ki, Göyçayın etnotoponimlərinin, demək olar ki, hamısı respublika ərazisində qeydə alınıb: *Alpout, Ulaşlı Şıxlı, Mallı-Şıxlı, Cəyirli, Çaxırlı, Qarabağlar, Qaraman, Ləkçilpaq, Hüngütlü, Veysəlli* və s.

Diqqətçəkən əsas cəhətlərdən biri rayon etnotoponimlərinə respublika arealında yaxın fonetik variantlarda təsadüf edilməsidir. Bölmədə bu etnotoponimlərin hər biri tarixi-linqvistik cəhətdən tədqiq edilmiş, bu adların mənşəyi ilə bağlı inandırıcı və əsaslandırılmış mülahizələr irəli sürülmüşdür. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək:

Alpout. 1914-cü ilə aid mənbədə Azərbaycanda Alpout adlı 11 kəndin mövcud olması haqda məlumat verilmişdir¹. Vaxtilə Göyçay qəzasında Alpi, Alpout-Mərdan, Alpout-Mehdibəy adlarında kəndlər mövcud olmuşdur². Hazırda Azərbaycanda Alpout adlı 6 kənd (Laçın, Bərdə, Goranboy, Göyçay, Ucar, Qazax) vardır. Ümumiyyətlə, “Alp” sözü əsasında yaranmış oykonim və oronimlərin areallarına istər Azərbaycan ərazisində, istərsə də Azərbaycandan kənarda rast gəlmək mümkündür. Alpout//Alpavut/ /Alpağut türkdilli tayfasının adı türk mənbələrində VIII əsrdən etibarən çəkilir. Bu tayfa XI-XII əsrlərdə Səlcuq oğuzlarının, XIV-XV əsrlərdə qaraqoyunluların, sonra isə ağqoyunluların tərkibinə daxil olub. Səfəvilər dövründə isə onların Çuxursəd və Şirvanda yaşadıkları məlumdur.

¹Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I c., Bakı: ASE, 1976, s. 275.

²Dəmirçizadə Ə. 50 söz. Bakı: Gənclik, 1968, s. 16.

Alpautların adı ilk dəfə rus mənbələrində Kulikovo döyüşü (1380) ilə əlaqədar çəkilməmişdir. XV-XVI əsrlərdə Qərbi Azərbaycanda və Azərbaycan- da yarımköçəri həyat keçirən alpautlar Azərbaycan qızılbaş tayfalarından hesab olunur. Dövlətə o zamanlar hər cür qüvvə ilə (xüsusilə, hərbi sahədə) xidmət göstərdikləri üçün Səfəvi şahları bu tayfalara Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı əyalətlərində qışlaq yerləri, torpaqlar vermişlər¹.

“Alpout” sözünü “alp+out” və ya “al+pout” şəklində təhlil etmək olar. Adın birinci komponenti olan *alp* sözü Orxon-Yenisey abidələrində “igid, qəhrəman, cəsur” mənasında, Mahmud Kaşğarının lüğətində isə “igid, qəhrəman, bahadır” mənası ilə yanaşı, *alpağut* sözü və onun mənası – “*Alpağut* – təkbaşına düşməyə saldıran ələkeçməz igid” verilir².

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “igid, cəsur” mənalarında *alp//alb* və *alpan* sözləri işlənmişdir. “Qədim türk sözləri lüğəti”ndə də *alp* sözünün müxtəlif mənalarda izahı verilmişdir. Lüğətdə *alpağu* sözünün “qəhrəman, pəhləvan” mənalarında izahı verildikən bu zaman Orxon-Yenisey abidələrinə istinad olunmuşdur.

T.Əhmədov Alpout toponiminin ikinci komponentinin cəmlilik bildirən şəkili olması fikrini irəli sürmüşdür. Bu zaman o, KDQ-yə istinadla *-qut// -ut* variantlarının cəmlilik bildirməsi fikrini söyləyir. F.Sümər, Q.Dəlili, R.Eyvazova və digər tədqiqatçılar “Alpout” sözünün izahını verərkən əfşarların bir obasının alpu olduğunu qeyd etmişlər. İndiyə qədər bu adın hər iki komponenti ilə bağlı müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülmüş mülahizələri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu etnotoponim əfşar tayfasının köpəklü qolundan olan *Alpalu* obası ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, “alp” istiqamətində bu məsələyə yanaşdıqda toponimin “alban” ilə bağlılığına da gəlib çıxmaq mümkündür.

Ulaşlı Şıxlı. Göyçay rayonunda mövcud olan etnotoponimlərdən biridir. Toponimi “Ulaş+lı Şıx+lı” formasında izah etmək mümkündür.

M.Kaşğarının “Divan”ında “ula”, “ulaş”, “uluş”, “uluğ” sözləri verilir və “ula” sözü burada iki əsas fərqli mənada göstərilir: 1) çöldə əlamət, bəlgə, yol nişanı; 2) çatmaq, tapışmaq, calamaq, əlavə etmək. *Ulaş* sözü “çatmaq, bitişmək, birləşmək”, *uluş* sözü “kənd”, *uluğ* sözü “ulu, böyük; uca, ululuq, böyüklük” mənasında verilir³.

Orxon-Yenisey abidələrində “ulaş” sözü deyil, “ula” feli vardır və “bağlamaq, qoşmaq, qoşulmaq, ardınca getmək” mənalarını ifadə edir⁴.

¹ İsmayılov Rəşid bəy. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnaşr, 1993, s. 163.

² Kaşğari Mahmud. Divanü lüğat-it-türk. IV c., Bakı: Elm, 2006, s. 27-28.

³ Kaşğari Mahmud. Divanü lüğat-it-türk. IV c., Bakı: Elm, 2006, s. 601-604.

⁴ Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, s. 381.

Göründüyü kimi, Orxon-Yenisey abidələrindəki “ula” və Mahmud Kaşğaridəki “ula”, “ulaş” yaxın semantikalı sözlərdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Ulaş antroponim kimi qeyd olunmuşdur: “İçib-içib Ulaş oğlu Salur Qazanın alnına şərabin itisi çıqdı”¹.

İndiyə qədər bu adla bağlı irəli sürülmüş elmi yozumlara əsaslanaraq belə deyə bilərik ki, Ulaşlı toponiminin areal xüsusiyyət kəsb etməsi onların Qafqazda yaşamış tayfa adından yaranmış etnotoponim olmasını təsdiq edir.

Ulaşlı Şıxlı oykoniminin ikinci komponenti “Şıxlı” adı isə çox güman ki, türk tayfasının bir qolunu təşkil edən *şıxlar* etnonimindən törəmişdir. Göyçay rayonunda Mallı-Şıxlı, Qubadlı Şıxlı kəndləri də mövcuddur. Onu da əlavə edək ki, bir vaxtlar burada Qoyunlu Şıxlı kəndi də mövcud olmuşdur.

Yuxarıda verilənlərdən bir daha aydın olur ki, Ulaşlı Şıxlı, Mallı-Şıxlı, Qubadlı Şıxlı və Qoyunlu Şıxlı oykonimlərinin tərkibində işlənmiş Şıxlı onimi türk tayfasının bir qolunu təşkil edən şıxlar etnoniminin adını özündə daşısa da, rayonun Mırtı kəndində qeydə alınmış Şıxlar məhəlləsinin adında işlənmiş *şıxlar* komponenti burada “şıxlara, seyidlərə mənsub” mənasında işlənmişdir.

Biğır. Bəzi tədqiqatçılara görə, Şamaxı rayonundakı Niyal dağının ətəyində yerləşən Buğurt qalası 1537-ci ildə Səfəvi hökmdarı I Təhmasib tərəfindən dağıdıldıqdan sonra əhalisi köçüb indiki ərazidə, yəni Göyçayda məskunlaşmışdır. Şamaxı rayonunda Qalaybuğurt kimi qeydə alınmışdır. Yazılı mənbələrdə adı ilk dəfə XII əsrdən məlumdur. Qalanın özü isə arxeoloji qazıntılara görə XI əsrdən mövcuddur. Buğurd sözünün qədim türk dillərindəki *buqur* (qozbel) sözündən olması, Buğurdağ sözünün “qozbel, qozbelə oxşar dağ” mənasını verməsi, zaman keçdikcə fonetik dəyişikliyə uğrayaraq (“buqur” sözünə “t” səsi əlavə olunmaqla) *buqurt* formasına düşməsi, XIII əsrdə yaşamış Zəkəriyyə Qəzvininin qalanın adını Biqur kimi də qeyd etməsi haqqında məlumat verilir².

N.Məmmədov isə qalanın keçmişdə əhali arasında Qız qalası adlandığını və qalaya dağın adının verildiyini qeyd edir. Müəllif yazır ki, H.Ciddi qalanın adının türk dillərindəki berkut – “qartal” quşunun adından olduğunu göstərmişdir. Lakin qalanın adı qədim mənbələrdə Boykur formasında olmuş və “d” səsi sonralar danışıda əlavə olunmuşdur. Əslində isə dağın adı başqa türk dillərindəki “buxur”, “bokur” sözündəndir ki, bu da “dağ çıxıntısı” deməkdir. N.Məmmədov qalanın XVI əsrdə dağıldıqdan

¹ “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 42.

² Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: ASE, 1999, s. 89-118.

sonra onun əhalisinin bir qisminin Göyçay rayonunda məskunlaşaraq Bığır kəndinin əsasını qoyduğu qənaətinə gəlmişdir¹.

Buğur//Biğür sözü “cavan erkək dəvə”, məsazi mənada isə “çox iri, yekə, yoğun adam” mənalarını verir. Lakin toponim səviyyəsində bu adın semantikasını fərqlidir. Müxəlif areallarda qeydə alınmış Bıq, Bık, Bıkova, Bıqlar, Buk, Bıqlı, Bıqa, Bığlı və s. toponimlərin etimologiyası ilə bağlı fikirləri ümumiləşdirsək, Bığır toponimini “dağ ətəyində, çay vadisində yerləşən, salınan kənd” mənasındadır – qənaətinə gəlmək mümkündür.

Mırtı. Bu adın təklə tayfasının *murtu* tirəsinin rayon ərazisində məskunlaşması nəticəsində yarandığı qeyd olunur. Türk dilində martı adlı quş növü vardır. Martı – Azərbaycan dilində “qağayı”, altay, qaraçay-balkar dillərində “çayka”, başqırd dilində “aksarлак”, qırğız dilində “ak çardak”, tatar dilində “okçarлак”, türkmən dilində “çarлак”, özbək dilində “bolikçi (quş)” şəkillərində işlənməkdədir².

Tədqiqat zamanı Mırtı kəndində Şıxlar məhəllə adı qeydə alınmışdır. Adı çəkilən məhəllənin əhalisini, əsasən, şıxlar – seyidlər təşkil edir. Yerli əhalinin bildirdiyinə görə, bu seyidlərin ulu babaları böyük mistik gücə malik şeyxlər olmuşlar. Onlar ovuclarını açanda göydə uçan durnalar belə onların ovuclarına qonarmışlar. El arasında onlara “durna tutan babalar” deyilmiş. İndi də həmin məhəlləni bəzən belə adlandırırlar. Bu onu göstərir ki, kənd və ona yaxın ərazilərdə durnalar çox olmuşdur. Fikrimizə, birinci ehtimal daha doğrudur.

Bəydəvil//Bəydövil//Bəydövül. *Bəydəvil/ /Bəydövil/ /Bəydövül* sözünü *bəy+dəvil//dövil//dövül* komponentlərinə ayırmaq olar. Eyni struktur üzrə *bəydili* – *bəy+dili* açılışı alınır. Hər iki toponimdə birinci komponentin eyniliyi aşkardır. Göyçay rayonundakı Bəydəvil toponiminin xalq etimologiyasına görə, *bəy* və *dəvil* hissələrindən ibarət olması, *dəvil* sözünün “dövlət” mənasında olması, adın danışıq dilində “Bəydöl” şəklinə keçməsi, “bəy dövləti, bəyə məxsus mülk” kimi yozulmasından irəli gəlir.

Azərbaycan antroponimik sisteminin zənginləşməsində fəal rol oynayan “bəy” leksemi müxtəlif dövrlərdə türk dillərində daha çox titul kimi işlənmişdir. Z.Verdıyeva yazır: “Bəlkə də, “bəy” titulların ən qədimidir, çünki ibtidai icma dövründə siniflər meydana gələndə qəbilə başçılarına da “bəy” (böyük) deyilirdi. Adətən “bəy” titulu irsi olmuşdur.

¹ Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları (oronomiya). Bakı: Azərneşr, 1993, s. 26.

² Ramazanov K.T. Türk dillərində quş adları // Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c., Bakı: Kitab aləmi, 2004, s. 70.

Lakin sonralar irsi olmayan yəni bir şəxsə ömürlük verilən “bəylik” meydana gəlmişdir”¹.

Müasir Azərbaycan dilində antroponimlərin tərkibində, eləcə də hörmət əlaməti olaraq şəxs adlarından sonra ikinci komponent kimi indi də “bəy” sözündən istifadə olunur.

Fikrimizcə, Bəydəvil sözü ilkin variantda Bəydili olmuş, sonralar fonetik dəyişikliyə uğrayaraq indiki formasını almışdır. Deməli, Bəydöl–Bəydəvil–Bəydəli–Bəydili–Bəyidilli–Bəydəmirli sözlərinin əsasını “bəy” və “dəli, dili” sözləri təşkil edir. Çox güman ki, bunların müxtəlif fonetik variantda işlənməsinə baxmayaraq, hamısı Səlcuq oğuzlarının *bəkdili* tayfasının adı əsasında formalaşmışdır. Türk mənşəli bəydili tayfasının adına ilk dəfə M.Kaşğarının “Divanü-lüğət-it türk” əsərində rast gəlinir². Hazırda Azərbaycanda Bəydili adında (Biləsuvar, Salyan, Yevlax) üç kənd vardır.

Veysəlli. Veysəlli Qarabağın Otuzikilər tayfasının oymaqlarından birinin adı olmuşdur. Bu oymaq Yuxarı Qarabağın Vərəndə nahiyəsində Hacıdüzü adlı yerdə qışlayır, Xoneşin, Toqğadaş, Alpoğud, Qozlu, Qatardaş, Çaxmaq və Üçtəpə adlı yerlərdə yaşayırdı. Onların əkin yerləri Ağbulaq və Qoşacıqlardır. Füzuli rayonu ərazisində də Aşağı Veysəlli və Yuxarı Veysəlli adlı kəndlər vardır. Kəndin adı Qarabağda, orta əsrlərdə yaşamış Otuziki tayfasının Veysəlli oymağının adındandır.

Veysel+li tərkib hissələrinə parçalanır. *Veysel* ərəb dilində olan “veysələddin” sözünün birinci iki komponenti əsasında formalaşmışdır. *Veys* “kasıb, ağır, yoxsul” mənasındadır. *Əl* ərəb dilində müəyyənlik artiklidir. *-li* şəkilçisi isə mənsubluq bildirir. Göyçay rayonundakı Veysəlli etnotoponimi nəslin adını bildirir.

Ləkçilpaq. Göyçay rayonundakı Ləkçilpaq adı da maraqlıdır. Tərkibində “lək” komponenti olan toponimlərin yayılma arealı çox genişdir: Lək (Bərdə, Ucar və Samux), Ləki, Aşağı Ləki, Orta Ləki, Yuxarı Ləki (Ağdaş), Ləkilərçay (Oğuz), Ləkit Kötüklü, Ləkit Malax kəndləri və Ləkit çayı (Qax) və s. bunu təsdiq edir. “Lək” əsaslı adlar Türkiyə ərazisində də yayılmışdır.

Bu toponimin birinci komponentinin semantik baxımdan açıqlanması zəruridir, ikinci komponentin mənası isə müasir ədəbi dilimizdə asanlıqla anlaşılır: çılpaq – ağacsız, meşəsiz, otsuz və s. Bəzi tədqiqatçılar bu toponimi Böyük Qafqaz dağlarının cənub ətəklərində (əsasən, Samur çayı

¹ Verdiyeva Z. Köməkçi ad kateqoriyaları. Bakı: Maarif, 1990, s. 180.

² Kaşğarlı M. Divanü lüğət-it-türk tercümesi. Ankara: Çevireni Besim Atalay. Türk Tarih Kurumu Basım Evi, I cilt, 1992, s. 56.

hövzəsində, o cümlədən Qafqaz Albaniyasında) yaşamış qədim *leq//lək* tayfasının adı ilə əlaqələndirirlər. Antik müəlliflərdən Strabon, Plutarx və b. *leqlər* haqqında məlumat vermişlər¹. *Legk*, *legi*, *lægz* formasında qeyd olunan bu tayfa bəzi tədqiqatçılara görə, müasir ləzgilərin əcdadları olmuşdur. Bir çox tədqiqatçılar toponimin türkdilli “*leq*” etnonimindən və qədim türk dillərində cəmlilik bildirən “*-it*, *-id*” şəkilçisindən ibarət olması fikrini irəli sürürlər. Məsələn, N.Nəbiyev Ağdaşdakı Ləki, Ucar, Bərdə və Göygöl rayonlarındakı Lək kəndlərində İrandan Azərbaycana köçürülmüş türk tayfalarının məskunlaşmasını göstərir².

Tərkibində “*lək*” komponenti olan Azərbaycan toponimləri və onların yayılma arealları haqqında N.Əsgərov daha geniş məlumat vermişdir. Bu onomastik vahidin areal tədqiqatını aparmış müəllif bir sıra tədqiqatçıların bu barədə fikirlərini şərh etmiş, onlara münasibət bildirmiş və sonda T.İbrahimovun Lək//Ləki oykonimlərinin türk qaşqaylarının bir bölümü olması müddəası üzərində dayanmışdır³.

Cəyirli. Oykonim *cəyirli* tayfasının adını əks etdirir. Orta əsr mənbələrində çakırlı//çəkirlilə variantlarında adı çəkilən türkdilli cəyirli tayfası XV əsrdə qaraqoyunlu və ağqoyunlu tayfa birliyinə daxil olmuş, Ərdəbil mahalında və Muğanda yaşamışdır. Sonralar qızılbaş tayfası kimi tanınan cəyirililər Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə yayılmışlar. XIX əsrin ortalarında Cavad qəzasında 90 ailədən ibarət cəyirli elatı qeydə alınmışdır. Bir çox yaşayış məntəqəsinin adı cəyirililərlə əlaqədardır. Göyçayda yaşayış məntəqəsi olan Cəyirli Şamaxı rayonunun Cəyirli kəndindən ayrılmış ailələr saldıği üçün belə adlanması haqqında fikir vardır. Şamaxıda və Şəkiddə də Cəyirli kəndləri vardır. Habelə Şəmkir və Gədəbəy ərazisindən Cəyir çayı keçir⁴.

İ.P.Petruşevski İsgəndər Münşiyə istinad edərək 1628-ci ildə tərtib edilmiş əmirlərsi siyahısında Şəki hakimi Məhəmməd Sultanın Cəyirli adlanan kiçik qızılbaş tayfasının nümayəndəsi kimi təqdim edildiyini göstərir⁵.

V.Aslanov Cəyirli tayfasının Şəkiddə məskunlaşmasını Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsi, daha doğrusu, Şah Təhmasib və Dərviş Məhəmməd xan münasibətlərinin ən gərgin dövrünə (1551-ci il) təsadüf etməsini söyləyir və Şah Təhmasibin Şəkiyə yürüşünün həm də şiəlik təriqətinin

¹ Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı: Elm, 1994, s. 64.

² Nəbiyev N. Coğrafi adlar. Bakı: Azərnaşr, 1982, s. 136.

³ Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2005, s. 195-199.

⁴ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: ASE, 1999, s. 551.

⁵ Петрушевский И.И. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI вв. Ленинград: 1949, стр. 138.

möhkəmləndirilməsi məqsədi daşımalarını qeyd edir. Məhz bu səbəbdən Dərviş Məhəmməd xanın qətlindən sonra Şəki hakimi yerli adamlardan deyil, şiəliyə mənsub olan qızılbaş tayfalarından təyin edilirdi¹.

Qızılbaşların cəyirli tayfası yalnız Şəkidə deyil, respublikamızın bir sıra rayonlarında, o cümlədən də Şamaxı və Göyçayda da məskən salmışlar. Göyçay rayonundakı Cəyirli kəndinin adı da qədim türk mənşəli *cəgirli/cəyirli* tayfasının adı əsasında formalaşmışdır. Cəyirli tayfasının nümayəndələrinin Şamaxıdan Göyçaya köçməsi faktını da qəbul etmək lazım gəlir. Çox güman ki, Şamaxı zəlzələlərindən sonra onlar Göyçayda məskunlaşmış və yaşayış yerlərinin adını əvvəlki kəndin adı kimi saxlamışlar.

Seyidlər bulağı. Seyidlər toponiminin areallarına, demək olar ki, respublikamızın əksər rayonlarının ərazisində rast gəlmək mümkündür. Hazırda respublikamızın ərazisində Seyidlər (Gəncə), Seyidəkəran (Lənkəran), Seyidsadıqlı, Seyidan (Salyan), Seyidqışlaq (Qəbələ), Seyiddişen (Xankəndi), Seyidlikəndyeri (Xaçmaz), Seyidbazar (Cəlilabad), Seyidimli (Tərtər), Seyidli (Ağdam), Seyidli, Seyidbəyli (Şuşa), Seyidlər (Zəngilan, Kəlbəcər, Göygöl, Zərdab, Salyan, Xaçmaz) adlı yaşayış məntəqələri mövcuddur².

Orta əsrlər dövründə Şirvanda Qubaz, Babasəmid, Dərvişlər, Tələ, Cavad, Nügədi, Əbüdal və başqa camaatla yanaşı, Aralıq Seyidlərin də yaşaması göstərilir. M.H.Vəlili (Baharlı) yazır ki, seyidlər ərəb tayfası hesab olunurlar. Səfəvilər zamanından başlayaraq Azərbaycana gəlmişlər. Seyidlər ərəblərin qüreyş qəbilələrindəndir. Peyğəmbərimiz Məhəmməd əleyhissəlam da bu qəbilədənndir. Seyidlər İran Azərbaycanından bura gələrkən türkləşmişlər. Azərbaycan tarixində türkləşdirilmiş seyidlərin Caraca (Hindistan) əyalətindən Nadir şah tərəfindən Salyan vətəngələrinə sürgün edilməsi göstərilir³.

Seyidlər adlı yaşayış məntəqələrini Ayrım tayfasının Seyidlər qolu ilə bağlayanlar da vardır. Mənbələrdəki faktların müqayisəsi bir daha göstərir ki, Seyidlər orta əsrlərdə, Nadir şahdan əvvəl də Azərbaycanda yaşamışlar. A.Axundov ərəblərlə əlaqədar yer adlarının iki şəkildə özünü göstərdiyini yazır: “1) ərəb toponimik arealına daxil olan yer adlarında *ərəb* etnonimi işlənir; bəzi toponimlərdə bu tərkib hissəsi əvvəldə, bəzilərinde isə axırda gəlir; 2) ərəb arealına aid digər qrupa daxil olan yer adları seyid sözü

¹ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. I c., Bakı: Elm, 2002, s. 95.

² Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: ASE, 1999, s. 192-193.

³ Vəlili M.H. (Baharlı). Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi müləhizat). Bakı: Azərənşər, 1993, s. 55.

əsasında yaranan toponimlərdir”¹. Deməli, tərkibində “seyid” sözü olan toponimlər ərəblərlə bağlıdır. Seyidlər mənşə etibarilə ərəb olmalarına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı ilə qaynaq-qarışıqdan – türkləşdikdən sonra Azərbaycan toponimiyasında iz qoymuşlar.

Dissertasiyanın bu bölməsində həmçinin Şəkili, Şəkər, Qarabağlar, Qaraman, Çaxırlı, Çərəkə, Çərəcə, Türkmən, İncə, Hüngütlü, Cırqurd, Çıraqlılar bulağı, Ərəbşahverdi, Ərəbcəbirli, Kürd, Kürdəmiş etnotoponimlərinin də etimoloji izahı verilir.

Fəslin 2-ci bölməsində rayon ərazisində qeydə alınmış antropotoponimlərdən bəhs edilir, burada *Alıkənd*, *Abdulla dərəsi*, *Şahsoltanlı kəndi*, *Şahsoltanlı dağı*, *Qaraxıdır*, *Məlikkənd*, *Qəmərbəylilər məhəlləsi*, *Mirzəhüseynli kəndi*, *Mirzəhüseynli dağı*, *Hacıağabəyli*, *Hacalıkənd* antropotoponimlərinin leksik-semantik təhlili aparılır.

Şahsoltanlı kəndi və **Şahsoltanlı dağı** antropotoponimi Göyçay rayonunda kənd və dağ adı kimi qeydə alınmışdır. İki sözdən ibarətdir: *Şah*+*Soltan*. Şahsoltan kişi adı olub, fars mənşəli “şah”, ərəb mənşəli “soltan” sözlərindən düzəlmişdir. Fars dilində də “şah” tituldur. Keçmiş dövlət idarəetmə sistemində şahlıq monarxiya dövlət quruluşunda dövləti idarə edən, dövlətin böyüyü, dövlətin başçısı olan şəxsin hökmdarlıq titulu olmuşdur. “Soltan” ərəb dilindən olan Sultan sözünün fonetik variantıdır, “hakim, dövlət başçısı” deməkdir. Əslində, kişi adı olub, hakimlərin arvadları özlərinin yüksək təbəqədən olduqlarını göstərmək üçün həmin adı təxəllüs kimi öz adlarına əlavə etmişlər. Zaman keçdikcə bu təxəllüs qadın adı kimi işlənmişdir². Məlumdur ki, antroponimlər əsas və köməkçi adlara bölünür. Göstərilən semantik qruplara məxsus antroponimlər digər onomastik vahidlərin, xüsusən də toponimlərin yaranmasında iştirak edir. Bu baxımdan təxəllüs əsasında formalaşan antropotoponimlər də olur. Fikrimizcə, Şahsoltanlı antropotoponimi “Şahsoltanlığının nəslə, tirəsi yaşayan və ya onlara mənsub olan ərazi”ni bildirir.

Fəslin zootoponimlərdən bəhs edən 3-cü bölməsində isə *Dəvəbatan dərə*, *Ceyran düzü*, *Çaqqal qobusu*, *Pələngtullanan//Pələktullanan dağ*, *Qaraquş dağı*, *Qaranquş dağı* adlarının leksik-semantik xüsusiyyətləri haqqında söhbət açılır.

II fəslin 4-cü bölməsi Göyçay rayonunda təsadüf edilən fitotoponimlər haqqındadır. Ərazidəki fitotoponimlərin leksik-semantik təhlili aşağıdakı qruplar üzrə aparılmışdır: 1) Ağac adları ilə formalaşanlar

¹Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, s. 29-30.

² Abdullayev B. Azərbaycan şəxslərinin izahlı lüğəti. Bakı: Azərənəşr, 1985, s. 50.

(*Qarağac meşəsi, Qarağac piri, Çinar qoruğu, Çinar piri* və s.); 2) Meyvə adları ilə formalaşanlar (*Almalı dərə, Almalı piri, Narlı dərə, Narlıq yeri, İnnablıq, Şatut qabağı, Şatut dərəsi, Şatut yeri, Göyəmli çökəyi, Zoğallı dərə* və s.); 3) Taxıl adları ilə formalaşanlar (*Buğda dərəsi*); 4) Ot və tikan adları ilə formalaşanlar (*Yulğunluq qoruğu, Yulğunluq, Çayırılıq, Qaratıkanlı dağ, Qaratıkanlı yer* və s.); 5) Giləmeyvə adları ilə formalaşanlar (*Moruqlu dərə, Çiyələkli dərə*); 6) Faunaya aid növün və ya cinsin ümumi adları əsasında formalaşan toponimlər (*Güllü dərə, Güllü dəhnə* və s.).

Dissertasiyanın 3-cü fəslı “**Göyçay rayon toponimlərinin struktur-grammatik xüsusiyyətləri**” adlanır. Fəslin 1-ci bölməsi Göyçay rayonu toponimlərinin yaranma üsullarına həsr edilmişdir.

Toplanmış materialların təhlili göstərir ki, Göyçay rayonunda qeydə alınmış onomastik vahidlər leksik, morfoloji və sintaktik üsulla yaranır. Bu üsullar tamamilə bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, bəzən qarışıq formalarda müşahidə olunur.

İstər leksik, istərsə də sintaktik yolla yaranmış onomastik vahidlərdə semantik bağlılıq da özünü göstərir. Bu baxımdan onomastik vahidlərin yaranma yolları kompleks şəkildə araşdırılmalıdır. Bu, o deməkdir ki, onomastik vahidlərin yaranması prosesində semantik amil heç vaxt diqqətdən kənar qalmamalıdır.

Leksik üsulla yaranmış toponimlər. Azərbaycan onomastikasında leksik-semantik üsulla xüsusi adların yaranması digər yollarla adyaratma ilə paralel olaraq mövcud olmuş və bu yolla onlarla onomastik vahid yaranmışdır. Göyçay rayonu onomastik vahidləri də morfoloji, sintaktik üsullarla yanaşı, həm də leksik-semantik qaydada yaranmış və inkişaf edərək Azərbaycan onomastik leksikasını zənginləşdirmişdir. Belə onomastik vahidlərə müxtəlif şəkildə düzəlmiş və müasir dilimiz üçün arxaik hesab olunan formantlarla əmələ gəlmiş yer adları da aiddir. Məsələn: *Yalman, Qaraman* və s.

Xüsusi adların bir qismi semantik üsulla, konversiya yolu ilə yaranır. Belə ki, müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan bir sıra ümumi sözlər substantivləşir və sırf xüsusi ad əmələ gətirir. Onomastik vahidlərin semantik üsulla əmələ gəlməsində başlıca əlamət bu prosesdə bir nitq hissəsinə məxsus sözlərin başqa bir nitq hissəsinə keçməsi hadisəsidir.

Leksikləşmə yolu ilə əmələ gələn sadə toponimlərə Göyçay rayonu toponimləri sırasında aşağıdakıları göstərə bilərik: 1) antroponimlərin toponimlərə çevrilməsi variantı – *Şəkər* (bu toponimin *Şəkər* bəy şəxs adından yaranması, əvvəllər kəndin *Şəkərbəy* adlanması, sonralar *Şəkər*

kimi qəbul olunması haqqında informatorlar məlumat vermişlər). Biz həmin toponimin Qarabağda yaşamış cavanşir tayfasına mənsub *şəkərciklər* tirəsinin adı ilə bağlı olduğunu istisna etmirik; 2) etnonimlərin toponimləşməsi – *Alpout, Türkmən, Kürd, Ləzgi (dağ), Türk (dağ)* və s.

Morfoloji üsulla yaranmış toponimlər. Göyçay ərazisində qeydə alınmış toponimlərin siyahısı üzərində aparılmış təhlillər göstərir ki, rayon toponimlərinin yaranmasında iştirak edən əsas şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. **-lıq⁴.** *Yulğun+luq, Çayır+lıq, Nar+lıq, Qamış+lıq* və s.

2. **-li⁴.** *Müskür+lü, Hüngüt+lü, Şəki+li, Qafar+lı (qobu), Zoğal+lı (dərə), İncil+li (dərə), Daş+lı (təpə), Çiyələk+li (dərə), İsa+lı (məhəllə)* və s.

3. **-man².** *Qara+man, Türk+mən, Yal+man* və s.

4. **-lar².** *Qarabağ+lar, Qız+lar (təpə), Yurd+lar (dərə), Balaşlı+lar (məhəlləsi), Kürd+lər (bazısı), Qurd+lar (məhəlləsi), Türkman+lar (məhəlləsi), Cuhud+lar (məhəlləsi), Ləzgi+lər (məhəlləsi), Şay+lar (məhəlləsi), Dəllək+lər (məhəlləsi), Nəbi+lər (döngəsi)* və s.

5. **-ca², -ça².** *Çərə+cə, Güllü+cə (dərə), Gözəl+çə (dağ)* və s.

Sintaktik üsulla yaranmış toponimlər. Göyçay rayonu ərazisinə aid toponimlərin böyük bir qismi sintaktik üsulla yaranmışdır ki, onları aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar.

Birinci növ ismi birləşmələr əsasında formalaşaraq mürəkkəb söz çevrilmiş toponimlər: Göyçay rayonunun makrotoponim sistemində elə adlara təsadüf edilir ki, onlar birinci növ ismi birləşmələr əsasında formalaşaraq xüsusi ad səviyyəsində tədricən mürəkkəb söz çevrilmişdir. Aşağıda təqdim edilən toponimlər buna nümunədir: *Göyçay, Qaraməryəm, Bozdağ, Qarabaqqal, Qarabağlar, Qarayazı, Qaraxıdır, Qızılağac, Cırqurd, Yanardağ, Beşqardaş, Yekəxana, Yeniarx, Yenikənd, Kürdşaban.*

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, əksər hallarda bu toponimlərin birinci tərəfi konkretləşdirici əlamət bildirən müxtəlif sözlərdən, ikinci tərəfi isə ümumi coğrafi obyektə ifadə edən terminlərdən ibarətdir.

İkinci növ ismi birləşmələr əsasında formalaşaraq mürəkkəb söz çevrilmiş toponimlər: Sintaktik-morfoloji üsulla yaranan toponimlərin bir qismi II növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşır. *Çayarxı.*

Söz birləşməsi strukturunda olan toponimlər: Göyçay rayonunda qeydə alınmış toponimlərin mühüm bir qismi də söz birləşmələri əsasında formalaşmış vahidlərdir. Bu cür toponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: **Kənd adları:** *Aşağı Qaraməryəm, Birinci Ərəbcəbirli, İkinci Ərəbcəbirli, Qubadlı Şıxlı, Qəbələ Müskürlü, Mallı-Şıxlı, Ulaşlı Şıxlı, Qoyunlu Şıxlı; Dağ adları:* *Qar daşlar dağı, Qaraquş dağı, Qaranquş*

dağı, *Qaratikanlı dağ*, *Beşqardaş dağı*, *Yekəxana dağı*, *Mirzəməhdili dağ*, *Mirzəhüseynli dağı*, *Pələngtullanan dağ*, *Topatulan dağ*, *Çayarxı dağı*, *Gəlinqaya dağı*, *Ərəbcəbirli dağı* və s.; **Çay adları:** *Göyçay çayı*; **Meşə adları:** *Mirzalı bəy meşəsi*, *Qarağac meşəsi*; **Məhəllə adları:** *Adıgözəlli məhəlləsi*, *Ağacallı məhəlləsi*, *Ağamədli məhəlləsi*, *Ağdaş məhəlləsi*, *Aydəmirliyə məhəlləsi*, *Babauşağı məhəlləsi* və s.; **Bazı adları:** *Salman ölən bazı*, *Şaban ölən bazı* və s.; **Təpə adları:** *Topatulan təpə*, *Böyük bel təpə*, *Keçəl təpə*, *Göy təpə* və s.; **Dərə adları:** *Narlı dərə*, *Bəddərə//Bəd dərə*, *Həftəran dərəsi*, *Bərk dərə*, *Bozqobu dərəsi*, *Şıxdərə dərəsi//Şıx dərə*, *Acı dərə*, *Buğda dərəsi*, *Abdulla dərəsi*, *Arvan dərəsi*, *Çıraxlı dərə*, *Cavad dərəsi*, *Qaraməryəm dərəsi*, *Güllü dərə*, *Moruqlu dərə* və s.; **Düz və qobu adları:** *Hacırza düzü*, *Qarayazı düzü*, *Ceyran düzü*, *Müskürlü düzü*, *Sarısu qobusu*, *Boz qobu*, *Qafarlı qobusu*, *Surxay qobusu*, *Yalman qobusu* və s.; **Yer, sahə, ərazi adları:** *Kərimin yeri*, *Şeytan yeri*, *Nohur yeri*, *Ləzgi yeri*, *Kökəltmə yeri*, *Pirlər yeri*, *Köbər yeri*, *Kirdə yeri*, *Qaşqatap yeri*, *Darı yeri*, *Əsədov yeri*, *Tək gər sahəsi*, *Ölüb-qalmalı ərazi*, *Yetmiş hektar sahəsi*, *Quru tala sahəsi* və s.; **Körpü adları:** *Nəcməddin körpüsü*, *Osman körpüsü*, *Nəbi körpüsü*; **Bağ, qoruq, xiyaban adları:** *Heydər bağı*, *Gəray bağı*, *Köhnə bağı*, *Məcid xiyabanı*, *Xanlıq xiyabanı*, *Əhməd qoruğu*, *Dörd qoruq*, *Xanım nənə qoruğu*, *Maşad Məhərrəm qoruğu* və s.; **Binə, biçənək, gəz, köbər adları:** *Toyuq binəsi*, *Fatma binəsi*, *Ləzgi binəsi*, *Hacı Rza biçənəyi*, *Qara Həsənli biçənəyi*, *Məlikkənd köbəri*, *Həmid gəzi*, *Daşlı gəz* və s.; **Yurd, mülk, ocaq adları:** *Oruc yurdu*, *Ata yurdu*, *Hacı Talib yurdu*, *Ərəb ocağı*, *Abdul Həmid mülkü*, *Süleyman mülkü*, *Usub mülkü* və s.; **Su, dren, bulaq, dəhnə adları:** *Sarı su*, *Qara su*, *Boz-bulaniq su*, *Çökək bulaq*, *Yeddi bulaq*, *Şıxlı dren*, *Qızlar dreni*, *Pıraltı dəhə//dəhnə*, *Güllü dəhə//dəhnə* və s.; **Pir, ziyarətgah adları:** *Ziyil piri*, *Çinar piri*, *Qarağac piri*, *Almalı piri*, *Diş piri* və s.; **Şose, keçid və yol adları:** *Bakı şosesi*, *Surxay keçidi*, *Alvandərə keçidi*, *Əli yolu*, *Mirzəzadə yolu*, *El yardım yolu* və s.; **Digər adlar:** *Dəvəbatan qamışlıq*, *Yaşılıq zolağı*, *Şəpi çaylağı*, *Uzun ara*, *Çay başı*, *Dəyirman başı*, *Şatut qabağı*, *Qaraməryəm tirəsi*, *Göyəmli çökəyi* və s.

Fəslin 2-ci bölməsində ikinci sözü coğrafi nomen olan Göyçay rayon toponimləri struktur-qrammatik cəhətdən təhlil edilir. Göyçay rayonu ərazisində üç və daha artıq sözdən ibarət olub, sonuncu sözü coğrafi nomen olan toponimlər bu baxımdan xüsusilə böyük maraq doğurur. Ümumiyyətlə, onomastikada tərkibində sözlərin sayı çox olan adlar azdır. Bu xüsusi adların funksiyasından irəli gəlir. Xüsusi adlar da dildə leksik vahid rolunu oynayır və onların istifadə edilməsi zamanı nitqin

ağırlaşdırılması dil normalarının pozulmasına səbəb olur. Ona görə də onomastik vahidlər, adətən, azkomponentli olur. Bir cəhəti də qeyd ki, söz birləşməsi tipində olan adlarda sözlərin miqdarını məhdudlaşdırmaq meyili üstünlük təşkil edir. Bu xüsusiyyət Göyçay rayonu toponimikasında da aşkar hiss olunur. Maraqlıdır ki, rayon üzrə toplanmış onomastik vahidlər, əsasən, üç və daha artıq sözdən ibarətdir. Həmin adlar aşağıdakılardır: *Mirzalı bəy meşəsi, Biğatanlılar dəngəsi məhəlləsi, Hacı Abdullalı məhəlləsi, Nuru uşağı məhəlləsi, Dəlləkli dəngəsi məhəlləsi, Dəmir Qayalı məhəlləsi, Dərvişli dəngəsi məhəlləsi, Bədəvilər dəstəsi məhəlləsi, Qaranlıq küçə məhəlləsi, Yusublu dəstəsi məhəlləsi, Qastronomun tini məhəlləsi, Ölüb-qalmalı ərazi, Zərifə manqası sahəsi, Quru tala sahəsi, Maşad Məhərrəm qoruğu, Hacı Rza biçənəyi, Abdul Həmid mülkü, Əfəndi baba qəbiristanlığı, Qəfər baba ocağı, Şıx Mahmud baba ocağı, Müslüm baba ocağı, Piri Şıx baba ziyarətgahı, Hacı Əfəndi övliyası, Məmməd Səid Babanın ocağı, İbrahim Xəlil babanın ocağı, Şıx Baba kümbəzi ziyarətgahı* və s. Məhəllə adlarından yalnız üçü dörd sözdən ibarətdir və onlarda sonuncu komponent “məhəlləsi” söz-formasıdır: *Molla Qoca oğlu məhəlləsi, Dəllək Muradlılar dəngəsi məhəlləsi, Pinəçi ev dəstəsi məhəlləsi.*

Burada qeyd etmək lazımdır ki, üç sözdən ibarət olan toponimlərdən bəzilərinin ilk iki komponentinin bitişik yazılması ehtimalı böyükdür və onlar şifahi nitqdə, sübhəsiz ki, bir vurğu altında tələffüz olunur. Məsələn: *Molla Məhəmmədli məhəlləsi*→Mollaməhəmmədli məhəlləsi, *Böyük bel təpə*→Böyükbel təpə, *Tək gər sahəsi*→Təkgər sahəsi, *Yetmiş hektar sahəsi*→Yetmişhektar sahəsi, *Xanım nənə qoruğu*→Xanımnənə qoruğu, *Maşad Məhərrəm qoruğu* →Maşadməhərrəm qoruğu, *Hacı Rza biçənəyi*→Hacırza biçənəyi, *Abdul Həmid mülkü*→Abdulhəmid mülkü, *Şıx Mahmud baba ocağı*→Şıxmahmud baba ocağı, *Məmməd Səid babanın ocağı*→ Məmmədsəid babanın ocağı, *İbrahim Xəlil babanın ocağı*→İbrahimxəlil babanın ocağı, *Şıx Baba kümbəzi ziyarətgahı*→Şıxbaba kümbəzi ziyarətgahı və s.

Tərkibində üç və ya dörd söz olan söz birləşməsi şəkilli toponimlər mikrosistem vahidləridir. Onlar rəsmi olaraq qeydə alınmır, lokal səviyyədə işlənir. Belə toponimlərin toplanması prosesində əldə olunan material informatorların fikirlərinə görə, qeydə alınır və təbii ki, yazılışın dəqiqləşdirilməsi subyektiv səciyyə daşıyır. Yuxarıda üç və dörd sözdən ibarət toponimlərin tərkibindəki bəzi sözlərin bitişik yazılmasının mümkünlüyü də göstərir ki, söz birləşməsi tərkibindəki sözlərin artması meyili zəifdir. Çöl tədqiqatları aparılarkən informatorların, haqqında məlumat verdikləri yer adlarını danışdığı dilində necə işlənməsini

aydınlaşdırmaq məqsədilə keçirdiyimiz eksperiment maraqlı nəticələr üzə çıxarır. İnformatorlar onlara verilən suallara oxşar və yaxın cavablar verirlər. Burada bəzi dialoqlardan nümunələrə müraciət etmək yerinə düşərdi:

İnformator üçün tapşırıq. Siz sabah dostunuzla adları çəkilən ocaqlardan (*Şıx Mahmud baba ocağı, Məmməd Səid babanın ocağı, İbrahim Xəlil babanın ocağı, Şıx Baba kümbəzi ziyarətgahı*) birinə getmək istəyirsiniz. Onu necə dəvət edərsiniz? Cümlənin ümumi forması belə olmalıdır: “Gəl sabah filan ocağa gedək”. Siz bu cümlədə “filan ocağa” əvəzinə, adları verilmiş dörd yeri (*Şıx Mahmud baba ocağı, Məmməd Səid babanın ocağı, İbrahim Xəlil babanın ocağı, Şıx Baba kümbəzi ziyarətgahı*) hər birindən ayrılıqda istifadə edin. Əsas şərtimiz belədir ki, siz dəvət edərkən yerin adını danışıda necə işlədirsinizsə, elə də deyin.

1. İnformator Laləxanım Kərimova – Alpout kəndi, 80 yaş.

a) Gəl sabah *Şıxmahmud babaya* gedək; b) Gəl sabah *İbrahimxəlil ocağına* gedək; c) Gəl sabah *Məmmədsəid ocağına* gedək; d) Gəl sabah *Baba kümbəzinə* gedək.

2. İnformator Fariz Aslanov – Mallı-Şıxlı kəndi, 54 yaş.

a) Gəl sabah *Şıxmahmud ocağına* gedək; b) Gəl sabah *İbrahimxəlil babaya* gedək; c) Gəl sabah *Məmmədsəid babanın ocağına* gedək; d) Gəl sabah *kümbəz ziyarətinə* gedək.

3. İnformator Əsəd Səfərov – Xəliltli kəndi, 61 yaş.

a) Gəl sabah *Şıxmahmud* gedək; b) Gəl sabah *İbrahimxəlilə* gedək; c) Gəl sabah *Məmmədsəid babaya* gedək; d) Gəl sabah *Şıxbaba kümbəzinə* gedək.

Verilmiş üç nümunə ümumi mənzərəni, əsasən, ifadə edir. Danışiq dilində verilmiş adların tərkibindəki sözlərdən bəziləri atılır. Danışiq dilində yer adlarının çox sözdən ibarət olmasına, adın dəqiqliyinə diqqət yetirilmir. Danışıda həlledici amil tərəflərin hər ikisinin həmin yeri tanımasıdır. Yəni kənd sakini “*İbrahim Xəlil babanın ocağı*” yer adını danışıda “*İbrahimxəlil ocağı*”, “*İbrahimxəlil baba*” və bəzən “*İbrahimxəlil*” kimi işlədir və qarşı tərəf onun haranı nəzərdə tutmasını başa düşür. Lakin deyilənlər mikrotoponim sisteminin nizama salınması məsələsini aradan qaldırmır. İnformatorlardan toplanmış adların qeydiyyatını apararkən onların müəyyən şəkildə yazılışını qərarlaşdırmaq lazım gəlir. Yazılış toponimlər üçün normativlik tələblərinə cavab verməlidir. Biz üç və daha artıq sözdən ibarət olan toponimlərdə bəzi komponentlərin birləşdirilməsinin daha məqsədəuyğun olması qənaətinə

gəlmişik. Bu prinsipə uyğun hazırlanmış müvafiq siyahı dissertasiyaya əlavə edilmişdir.

Beləliklə, üç sözdən ibarət olan adların bir qismi iki sözdən ibarət söz birləşməsi formasını alır: *Mollaməhəmmədli məhəlləsi, Topatılan təpə, Böyükbel təpə, Təkgər sahəsi, Yetmişhektar sahəsi, Qurutala sahəsi, Xanınməna qoruğu, Maşadməhərrəm qoruğu* və s. Belə toponimlər iki sözdən ibarət söz birləşməsi kimi struktur-qrammatik təhlilə cəlb olunur və onların I və II növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşması aydın çıxır. İki sözdən ibarət söz birləşməsi şəkilli toponimlərin əsas hissəsi II növ təyini söz birləşməsi formasında olur. Tədqiqatçıların apardıqları hesablamalar göstərir ki, toponimlərdə II növ təyini söz birləşməsi I növlə müqayisədə çoxdur. Tədqiqat işində aparılmış müqayisədə I növ təyini söz birləşməsi şəklində olan toponimlərin sayca az olması faktını təsdiq edir. Göyçay rayonunun istər makrotoponim, istərsə də mikrotoponim sistemində iki sözdən ibarət olub, III növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşmış adlara rast gəlinmir.

III fəslin 3-cü bölməsində rayon ərazisindəki mürəkkəb toponimlər haqqında söhbət açılır, eyni zamanda bu toponimlərin komponentləri morfoloji xüsusiyyətlərinə görə təhlil edilir.

Birinci komponenti isim olan toponimlər: *Qamışdərə, Gəlinqaya, Alvandərə* və s.

Birinci komponenti sifət olan toponimlər: *Yenikənd, Qarabaqqal kəndi, Boz qobu, Gözəlçə dağı, Qarasaqqalı məhəlləsi, Çuxur məhəlləsi, Köhnə bağ, Bəddərə, Acı dərə, Qısa dərə, Şor qobu, Sarısu qobusu* və s.

Birinci komponenti say olan toponimlər: *Beşqardaş dağı, Üçtəpə dağı, Otuz hektar düzü, Qırx hektar düzü, Yetmiş hektar ərazi* və s.

Tədqiqat prosesində aşağıdakı elmi nəticələr əldə edilmişdir:

1. Göyçay rayonu əhalisi, əsasən, XV əsrdə Türkiyənin Qaraman bəylərbəyliyindən, XVI və XVIII əsrlərdə Osmanlı imperiyasının Səfəvi dövlətinə qarşı apardığı müharibələr nəticəsində Qarabağ və Qazaxdan XIX əsrin 50-ci illərində baş vermiş zəlzələ nəticəsində Şamaxıdan Göyçaya köçən ailələr hesabına artmış, əhali miqراسiyası Göyçay rayonunun toponimlər sistemində böyük təsir göstərmişdir.

2. Göyçay rayonu toponimiyasının əsas tərkibi türk mənşəlidir, onların böyük bir qismi etnonim əsaslıdır və Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmiş qəbilə, tayfa, soyadlarından törəmişdir. Bu etnotoponimlərin əksəriyyətinin Azərbaycanın digər rayonlarında paralelləri mövcuddur. Coğrafi adların müəyyən bir qismini antropotoponimlər, fitotoponimlər, zootoponimlər təşkil edir.

3. Göyçay rayonu toponimlərinin ayrı-ayrı mənbələrdə fərqli yazılış formalarına rast gəlinir. Bu da coğrafi adların tərtibində qeyri-azərbaycanlıların iştirakı ilə bağlıdır.

4. *bazi, təpə, düz, qobu, yer, tala, bağ, xiyaban, dren* vahidləri Göyçay rayonu mikrotoponimlərinin tərkibində rast gəlinən əsas coğrafi nomenlərdir. Rayon ərazisində “ara” nomeni ilə işlənən bir neçə mikroonim də vardır ki, bu nomen sərhəd göstəricisi funksiyasını daşıyır. Göyçayın mikrotoponim sistemində istiqamət, tərəf bildirən *baş, dib, dal, qabaq* sözlərinin artırılması ilə yaradılmış bir sıra mikroonimlərə də rast gəlinir.

5. Müstəqillik dövründə Göyçay rayonu ərazisində oykonimlərin dəyişdirilməsi faktlarına az təsadüf edilir. Bu, rayonda memorial xarakterli oykonimlərin sayının sovet dövründə də məhdud olması ilə bağlıdır. Memorial xarakterli toponimlər, hazırda, əsasən, Göyçay şəhərinin urbanonimlər sistemində geniş yayılmışdır.

6. Göyçay rayonunda qeydə alınmış onomastik vahidlər leksik, morfoloji və sintaktik üsulla yaranmışdır. Göyçay toponimlərinin yaranmasında iştirak edən əsas şəkilçilər aşağıdakılardır: $-lıq^4$, $-lı^4$, $-lar^2$, $-man^2$, $-ca^2$, $-ça^2$.

Bu üsullar tamamilə bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, həm də qarışıq formalarda müşahidə olunur.

7. Struktur-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə Göyçay rayonu toponimlərinin iki qrupunu fərqləndirmək olar: bir sözdən ibarət olan toponimlər; söz birləşməsi şəklində olan toponimlər. Göyçay rayonu toponimiyasında leksikləşmə yolu ilə əmələ gələn sadə toponimləri də iki qrup üzrə təsnif etmək mümkündür: antroponimlərin toponimlərə çevrilməsi nəticəsində yaranmış toponimlər; etnonimlərin toponimləşməsi nəticəsində yaranmış toponimlər.

8. Göyçay rayonundakı toponimləri struktur-qrammatik baxımdan aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: ümumi isim+ümumi isim; ümumi isim+xüsusi isim; xüsusi isim+ümumi isim; xüsusi isim+xüsusi isim; xüsusi isim+ümumi isim+şəkilçi; xüsusi isim+şəkilçi+ümumi isim+şəkilçi.

Dissertasiyanın sonunda tədqiqat zamanı Göyçay rayonunda toplanmış makro və mikrotoponimlər dissertasiyaya əlavə kimi verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmun və müddəaları aşağıdakı elmi məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. XX-XXI əsrlərdə Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi // Onomastika. Elmi onomastik jurnal – №3, Bakı, ADPU, 2008, s. 64-71.
2. Alp apelyativli toponimlər barədə // Onomastika. Elmi onomastik jurnal – №1-2, Bakı, ADPU, 2008, s. 43-47.
3. Göyçay rayonunun metoforik oronimləri // Tədqiqələr. № 4, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2009, s. 148-152.
4. Ulaşlı Şıxlı etnotoponimi haqqında / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV Respublika Elmi Konfransının Materialları. II, Bakı, 2011, s. 133-135.
5. Роль аффикса -ли в образовании топонимов Геокчайского района Азербайджана / Материалы международной научно-практической конференции «Современная тюркология: направления развития и актуальные проблемы», Алматы, 2011, стр. 85-88.
6. Göyçay rayonunun etnotoponimləri (Çaxırlı, Çərəkə, Çərəcə, Türkmən, Bəydövül) // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Humanitar elmlər bölməsi, №1, Bakı, ADPU, 2012, s. 265-269.
7. Göyçay rayonu urbanonimləri leksik-semantik müstəvidə // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Humanitar elmlər bölməsi, №3, Bakı, ADPU, 2012, s. 169-173.
8. Cəyirli, Qarabağlar və Hüngütlü etnotoponimlərinin tarixi-lingvistik tədqiqi // Terminologiya məsələləri. №1. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Elm, 2012, s. 140-146.
9. Göyçay rayonunun antropotoponimləri (Ərəbcəbirli, Ərəbşahverdi, Qaraməryəm, Şahsoltanlı) / Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professor-müəllim heyətinin X Elmi Konfransının Materialları. Bakı, ADPU, 2012, s. 270-273.
10. Göyçay rayonu zootoponimlərinin lingvistik xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri. №4, Bakı, Nurlan, 2012, s. 98-101.
11. Göyçay toponiminin etimologiyası // Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Xüsusi buraxılış. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 2012 s. 103-106.
12. Сложные топонимы, зафиксированные на территории Геокчайского района // Гілея. Науковий вісник. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. Українська Академія Наук. Випуск 65 (№ 10). Київ, 2012, стр. 464-468.

13. Топонимы Геокчайского района Азербайджана образованные лексическими и морфологическими способами // Ученые записки. Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Научный журнал. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том. 25 (64). №2, ч. 2. Симферополь, 2012, стр. 34-39.

14. Çıraqlılar bulağı və Seyidlər bulağı toponimlərinin etimologiyası / Qafqaz Universitetində keçirilən Ümummilli lider “Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 – ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları”. Bakı, 2013, s. 440-441.

LINGUISTIC ANALYSIS OF TOPONYMS IN GOYCHAY REGION

SUMMARY

The thesis features a linguistic analysis of geographical places in Goychay region, the Republic of Azerbaijan, and reflecting historic past of Turkic peoples. Toponyms in Goychay region were studied as a system in historic and linguistic context, and their place in Azerbaijan`s onomastic system was defined.

The thesis consists of introduction, three chapters, summary, references list and appendices. The first chapter is called “The system of macro and microtoponyms in Goychay region”. It consists of several sections, which provide brief information about historic geography of Goychay region. The chapter also studies macrotoponyms and microtoponyms on the basis of concrete examples.

The second chapter is called “Lexical and semantic analysis of toponyms in Goychay region”. It features an analysis of etnotoponyms in Goychay region in historic and etymological context. The chapter studies toponyms in several sections such as antroponyms, zootoponyms, philotoponyms, and hydrotoponyms.

The third chapter is called “Structural and grammatical features of toponyms in Goychay region”. This chapter features a study of lexical, semantic, morphological and syntactical methods of formation of toponyms in Goychay region. The conclusions made in the article were substantiated using concrete examples.

The thesis also features a summary of the results of the author`s joint work with local informants. A dictionary of macro and microtoponyms registered in the region during the study was attached to the thesis.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОПОНИМОВ ГЕОКЧАЙСКОГО РАЙОНА

РЕЗЮМЕ

Работа представляет собой лингвистический анализ названий географических мест, зарегистрированных на территории Геокчайского района Азербайджанской Республики, и отражающих историческое прошлое тюркских народов. Топонимы Геокчайского района изучены как система в историко-лингвистическом аспекте. Определено их место в ономастической системе Азербайджана.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, библиографии и приложений. Первая глава диссертации – «Система макро и микротопонимов Геокчайского района». В этой главе, которая состоит из нескольких разделов, приводится краткая информация об исторической географии Геокчайского района, анализированы макротопонимы и микротопонимы на конкретных примерах.

Во второй главе работы, «Лексико-семантический анализ топонимов Геокчайского района», изучены этнотопонимы Геокчайского района в историко-этимологическом аспекте. В этой главе топонимы исследованы по нескольким разделам как антропонимы, зоотопонимы, фитотопонимы, гидротопонимы.

В третьей главе «Структурно-грамматические особенности топонимов Геокчайского района» – изучены лексический, семантический, морфологический и синтаксический методы образования топонимов в Геокчайском районе. Выдвинутые заключения были обоснованы с помощью конкретных примеров.

В работе также обобщены результаты совместной работы диссертанта с местными информаторами. Словарь макро и микротопонимов, зарегистрированных на территории района во время проведения анализа, был приложен к диссертации.

В заключении общаются выводы и основные проблемы исследования в 8-ми пунктах.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ИРАДА МАЗАХИМ кызы КЕРИМОВА

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОПОНИМОВ
ГЕОКЧАЙСКОГО РАЙОНА**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ – 2013